

Interview met Carel Jansen door Judith Mulder (in: *Tekstblad*, 9, 2, 2003)

'Be wise – condomise?'

AIDS-voorlichting in Zuid-Afrika stuit op diepgewortelde cultuurverschillen

Carel Jansen (1952), bekend van vele publicaties op het gebied van instructieve communicatie, heeft zijn grenzen verlegd. Als hoogleraar Bedrijfscommunicatie aan de Letterenfaculteit van de KU Nijmegen is hij zich meer en meer gaan verdiepen in interculturele communicatie. Het gesprek vindt plaats op zijn kamer in het Erasmusgebouw. Muziekje van Roy Orbison op de achtergrond, mini-teeveetje stand-by om belangrijke voetbaltoernooien te kunnen volgen, ordelijke hangmappenkasten waaruit hij tijdens het gesprek regelmatig een artikel of rapport tevoorschijn trekt om zijn beweringen te staven met cijfers, details of andere wetenswaardigheden. Onderwerp van gesprek: AIDS-voorlichting in het multiculturele Zuid-Afrika.

Terug naar 1996. Carel Jansen en collega Frank Jansen (beiden Universiteit Utrecht in die tijd) werden gevraagd als docent voor een *werkswinkel*, bedoeld voor docenten aan departementen Nederlands/Afrikaans van verschillende Zuid-Afrikaanse universiteiten. Wat was de aanleiding? Jansen: 'Door de culturele boycot tijdens de apartheidperiode hadden deze docenten geen enkel contact meer hadden gehad met de Neerlandistiek zoals die in Nederland en Vlaanderen wordt bedreven. Sowieso waren ze door de situatie in die periode heel erg gericht geraakt op ontwikkelingen binnen Zuid-Afrika. Die docenten zelf, hun universiteiten, maar ook de Nederlandse Taalunie (die de werksinkel financieel mogelijk maakte) vonden het belangrijk deze informatie-achterstand zo snel mogelijk ongedaan te maken.'

'Samen met andere neerlandici gaven we vierdaagse werksinkels in Stellenbosch en Johannesburg. Onder meer over Nederlands als tweede taal, maar voor een belangrijk deel ging het ook over taalbeheersing en communicatiekunde. Dat sloot heel goed aan bij de nieuwe oriëntatie waar de cursisten naar zochten. Tot dat moment hielden ze zich bezig met traditionele taal- en letterkunde. De belangstelling van studenten voor die vakken nam sterk af. Er was meer animo voor opleidingen waar je direct mee aan de slag kunt in het nieuwe Zuid-Afrika. Ook bestond er een zekere politieke druk om zogenaamd uitkomstgeoriënteerd onderwijs te gaan geven waarbij de doelstellingen van de opleiding veel concreter geformuleerd waren. Dus belangstelling voor communicatiekundige elementen in de opleidingen Nederlands, en – eerlijk gezegd vooral – in de opleidingen Afrikaans.'

Gemeenschappelijk

Jullie brachten een nieuw vakgebied naar Zuid-Afrika. Viel er voor jullie zelf ook wat te leren? Jansen: 'Heel veel. Gelukkig was het geen eenrichtingsverkeer. Zo slecht als onze Zuid-Afrikaanse collega's geïnformeerd waren over wat er in de laatste decennia in Europa gebeurd was, zo weinig wisten wij over hetgeen er in Zuid-Afrika gaande was. Bijvoorbeeld op het gebied van interculturele communicatie. Als er één onderzoeksgebied erg actueel was en is, is het dat wel. De problematiek wordt daar veel concreter gezien.'

'Voor een Nederlandse letterenfaculteit zit er – nog afgezien van het prachtige landschap en het aangename weer – iets erg aantrekkelijks in samenwerking met Zuid-Afrika: de gemeenschappelijke voorgeschiedenis. Het Afrikaans heeft veel overeenkomsten met het Nederlands, en is daarmee uniek voor talen die buiten Europa worden gesproken. Ook in de cultuur – voor zover je in Zuid-Afrika over dé cultuur kunt spreken – zit veel herkenbaars voor Nederlanders en Vlamingen. Daarbij komt: Zuid-Afrika is een soort combinatie van een eerstewereld- en een derdewereldland. De kwaliteit van de infrastructuur en het onderwijs en onderzoek is ontzettend hoog, vergeleken bij die in andere landen met veel derdewereld-elementen. Dat vergroot onze mogelijkheden om vanuit Nederland bij te dragen aan de verbetering van de leefomstandigheden in Zuid-Afrika.'

Unieke samenwerking: EPIDASA

De werkwinkels kregen een vervolg. De vakinhoudelijke gesprekken werden steeds concreter. Dat resulteerde in 2002 in het gezamenlijke onderzoeksproject EPIDASA: *Effectivity of Public Information Documents on AIDS in South Africa*. Vanuit Zuid-Afrika nemen de Universiteiten van Suid-Afrika, Stellenbosch en Pretoria deel; vanuit Nederland de Universiteiten van Nijmegen, Tilburg en Twente. Regelmatig studeren nu studenten uit Nederland af in Zuid-Afrika, en er is een aantal promotietrajecten van Zuid-Afrikaanse promovendi gestart.

De belangrijkste onderzoeksvraag is: welke keuzes in inhoud, vorm en formulering leiden tot een grotere effectiviteit van voorlichtingsteksten over HIV/AIDS voor de diverse culturele en demografische doelgroepen in Zuid-Afrika? In vijf deelprojecten worden experimenten opgezet rond vragen als: hoe werken *fear appeals* voor verschillende culturele groepen; op welke morele en sociale waarden kan worden ingespeeld om mensen over te halen zich te laten testen op HIV; helpt het om bekende personen aan het woord te laten in voorlichtingsmateriaal; hoe werkt de combinatie van plaatjes en praatjes; welke testinstrumenten kunnen effectief ingezet worden voor de teksten?

In 2002 benoemde de Universiteit van Stellenbosch Carel Jansen tot bijzonder hoogleraar Nederlands en Afrikaans. Tegelijkertijd werd Leon de Stadler (Universiteit van Stellenbosch) hoogleraar aan de KU Nijmegen met als leeropdracht de interculturele aspecten van tekstontwerp. Jansen: 'We hebben beiden een kleine aanstelling: ongeveer vier weken per jaar. Maar het is wel een erkenning dat onze activiteiten zowel hier als in Zuid-Afrika serieus worden genomen.'

Liefde vir Afrikaans

Al noemt Jansen zijn uitspraak *baie swak*, hij maakt zich aardig verstaanbaar in het Afrikaans. Over die taal wil hij nog wat kwijt: 'Veel Nederlanders hebben het idee dat de zwarte bevolking en de kleurlingen het Afrikaans nog steeds alleen als de taal van de onderdrukker ervaren. En dat die taal in het nieuwe Zuid-Afrika dan ook weinig op zijn plaats zou zijn. Zo dacht ikzelf er eerst ook over, maar het is echt een misverstand. Natuurlijk is niemand vergeten wat er in de Apartheidsperiode is gebeurd, en dat het Afrikaans toen de taal van de overheid was. Maar het is ook de moedertaal van vier miljoen kleurlingen in Zuid-Afrika, en de taal die de meeste Zuid-Afrikanen als niet-moedertaal verstaan. Meer dan het Engels. Dus in de communicatie in het land is het een belangrijke taal, ook economisch. Het is ook de taal waarin de hervormers van Zuid-Afrika, de toenmalige president De Klerk en zijn generatiegenoten, zich hebben geuit. De jonge blanke Zuid-Afrikanen spreken voor een groot deel Afrikaans, veel poëzie is in het Afrikaans, veel teksten van populaire muziek. En het belangrijkste: veel zwarte Zuid-Afrikanen hebben nauwelijks meer de associatie met het Afrikaans als de taal van de onderdrukker uit de apartheidperiode. Dat maakt mijn enthousiasme voor deze taal weer een stuk groter.'

Complexe omstandigheden

Wat maakt het EPIDASA onderzoeksproject zo bijzonder? Jansen: 'Deze samenwerking tussen universiteiten met onderling zulke enorme fysieke afstanden, is uniek. Spannend is vooral dat het project op het raakvlak ligt van twee nog volop in ontwikkeling zijnde wetenschapsgebieden: document design en interculturele communicatie. Bovendien gaat 't om een maatschappelijk belangrijk, en politiek erg gevoelig onderwerp, namelijk AIDS-voorlichting in Zuid-Afrika. Het project wordt nu ook ondersteund door SANPAD: een Zuid-Afrikaanse-Nederlandse samenwerkingsorganisatie gericht op het bevorderen van goed wetenschappelijk onderzoek in Zuid-Afrika. Dat is financieel prettig, maar vooral zijn we blij met het vertrouwen dat de onafhankelijke reviewers hebben uitgesproken in onze plannen.'

AIDS-voorlichting ligt politiek gevoelig, zeg je. Waar zit die politieke lading precies in? Jansen: 'De regering is terughoudend in de AIDS-bestrijding. President Thabo Mbeki heeft bijvoorbeeld jarenlang het causale verband ontkend tussen HIV-besmetting en AIDS. AIDS zou

eerder samenhangen met armoede dan met HIV-besmetting. Dat maakte het heel lastig om voorlichting te geven waarbij je HIV-besmetting probeert te voorkomen. Pas sinds kort is Mbeki van standpunt veranderd en wordt er wel officieel toegegeven dat dat verband bestaat. Maar de ideeën die de regering tot voor kort uitdroeg leidden af en toe tot flinke spanningen in Zuid-Afrika. En ook nu nog maakt de TAC (Treatment Action Campaign), een voornamelijk zwarte organisatie van mensen met AIDS, bezwaar tegen het regeringsbeleid. De TAC vindt dat de regering veel te weinig doet om stigmatisering tegen te gaan. Stigmatisering is een enorm lastige kant van het probleem in Zuid-Afrika. Veel mensen willen voor hun omgeving absoluut niet weten dat ze AIDS hebben. Voor je het weet ga je als *Mister AIDS* door het leven en lig je uit de groep. Dus waarom zou men zich laten testen? Dan ontstaat immers de kans dat anderen erachter komen. Bovendien: medicijnen zijn er toch niet of nauwelijks.

Die medicijnen zijn een andere aanleiding voor politieke spanning. In Zuid-Afrika zijn medicijnen ter bestrijding van AIDS-symptomen voor veel mensen onbetaalbaar. Wat doet de regering daaraan? Er moet een infrastructuur ontwikkeld worden om de medicijnen op een adequate manier te verspreiden. Schrijnend zijn de conflicten die er geweest zijn tussen de regering en lokale overheden. Neem het medicijn nevirapine, bedoeld voor HIV-besmette, zwangere vrouwen. Eén keer toedienen aan de zwangere vrouw, en één keer aan het pasgeboren kind verkleint de kans dat het kind besmet wordt met de helft. Nevirapine is in veel opzichten een uitzondering op de regel: dit medicijn kan worden gebruikt zonder dat er een uitgebreide infrastructuur nodig is, het is vrijwel gratis en het is ruim beschikbaar. Provincies wilden dan ook toestemming van de centrale overheid om dit medicijn te verspreiden onder besmette zwangere vrouwen in de staatsziekenhuizen. De centrale overheid heeft dat tot het allerlaatst verboden. De Hoge Raad is eraan te pas gekomen om deze toestemming af te dwingen.'

Seks, leven, dood

De cijfers over AIDS spreken boekdelen. Uit een groot, representatief onderzoek uit 2002 (Nelson Mandela Foundation/Human Sciences Research Council) blijkt 11.4 % van de ruim 40 miljoen inwoners van Zuid-Afrika ouder dan twee jaar HIV-positief te zijn. Jansen: 'Dit onderzoek toont ook aan dat AIDS absoluut geen exclusief probleem van de zwarten is, of van de armen. Erg opvallend is dat er in het rapport onderscheid wordt gemaakt tussen bevolkingsgroepen op basis van etniciteit. Zeer gevoelig natuurlijk na de apartheidperiode, maar je moet het wel doen denk ik. Ook bij AIDS-voorlichting móet je wellicht onderscheid gaan maken – omdat bij verschillende etnische groepen verschillende culturele veronderstellingen leven. Zeker over zaken als leven, dood en seks, waar je het bij AIDS-voorlichting over hebt. Daar komt nog een complicatie bij. Veel voorlichtingswerk is gebaseerd op theorieën uit de sociale psychologie. Bijvoorbeeld de *theory of reasoned action*. Die gaat over de vraag in hoeverre je gedragsintenties kunt beïnvloeden door de kennis van mensen te beïnvloeden. Probleem bij AIDS-voorlichting is dat het vaak gaat over seksueel gedrag – en daarbij speelt van alles een rol, maar lang niet altijd "reasoned action"...

Er liggen dus allerlei barrières in de voorlichting die het moeilijk maken om mensen tot ander gedrag te brengen. Heel extreem zijn we dat ook tegengekomen in literatuur over overtuigingen en gebruiken in Afrikaanse culturen, bijvoorbeeld rond seks en zwangerschap. Veel vrouwen geloven, aldus de literatuur, dat regelmatig contact tussen foetus en mannelijk zaad (niet per se van de vader) noodzakelijk is voor een goede ontwikkeling van het ongeboren kind. Meer in het algemeen zouden condoms "the gift of self", een noodzakelijke voorwaarde voor een gelukkige relatie en blijvende vruchtbaarheid, blokkeren. In die situatie kun je vraagtekens zetten bij het nut van de billboards die overal staan met teksten als: *Don't be silly – put a condom on your willy; Don't be a fool, put a condom on your tool; en Be wise, condomise*. Geweldige teksten. Totdat je je realiseert dat een zwangere vrouw die dat leest ervan overtuigd kan zijn dat condoms letterlijk de ontwikkeling van haar kind in de weg zitten, en de slogan dus aan haar laars lapt. Zolang je je niet realiseert dat dergelijke overtuigingen bestaan, loop je kans dat je er met je voorlichting compleet naast zit.'

Veel plussen, geen minnen

Het EPIDASA-project loopt tot 2006. Zijn er toch al resultaten te melden? Jansen: 'Binnenkort verschijnt een speciaal nummer van het Afrikaanse *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, onder redactie van de projectleider prof. Piet Swanepoel, en helemaal gevuld met bijdragen uit dit project. Het zijn echt eerste onderzoeksresultaten. Ik heb zelf met een aantal studenten onderzoek gedaan onder Ghanezen in de Bijlmermeer. We probeerden uit te zoeken wat voor overtuigingen er in deze groep leven rond de AIDS-thematiek, en ook hoe de plus-en-mintest werkt bij het verbeteren van foldermateriaal gericht op Ghanezen. Niet erg goed, ontdekten we. Deze mensen waren nauwelijks bereid om minnen te zetten. Ze vonden alles prachtig. Nu heeft AFAPAC, een organisatie van Ghanezen in Nederland, deze teksten gemaakt, en daarbij geprobeerd rekening te houden met de eigen doelgroep. En misschien hebben ze daar een enorm succes mee geboekt. Maar als je dan vroeg waarom onze proefpersonen die plussen allemaal zetten, be kroop je toch de twijfel. Het antwoord op die vraag was bijna nooit meer dan *Yes I agree*. Dat kan te maken hebben met een matige beheersing van het Engels, maar goed denkbaar is ook dat het vanuit hun culturele achtergrond sowieso moeilijk is iets negatiefs te zeggen over een tekst die hun wordt gepresenteerd. Dat is in ieder geval een signaal dat je voorzichtig moet zijn met de veronderstelling dat een evaluatiemethode die in onze cultuur goed werkt, in elke andere cultuur ook vanzelf prima zou werken. Ook op dit vlak lijkt verder onderzoek de moeite meer dan waard. Daar gaan we zeker meer door. Binnen het EPIDASA-project, maar ook in de context van het onderwijs dat we geven. Wat dat laatste betreft is het verheugend dat onlangs in Nijmegen besloten is dat Letterenstudenten voortaan kunnen kiezen voor een minor Zuid-Afrika Studies. Ik ben ervan overtuigd dat dat voor veel studenten, en zeker niet alleen van Bedrijfscommunicatie, een belangrijke bijdrage zal opleveren aan hun wetenschappelijke en maatschappelijke vorming.'

Literatuur

De Stadler, L.G. en E. Basson (2003). Die Ontwikkeling van Taalbeheersing en Skryfvaardigheidsonderwys in Suid-Afrika. In: *Tijdschrift voor Taalbeheersing*. jaargang 25 (te verschijnen).

Jansen, C.J.M. (2003). Be wise – condomise? Over de relevantie van de culturele achtergrond van in Nederland wonende Ghanezen voor voorlichting over HIV/AIDS. In: *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, jaargang 10 (te verschijnen).

Over actuele ontwikkelingen in het EPIDASA-project: <http://www.epidasa.org>